

**استعمار انگلیس
و مسلمانان شبه‌قارهٔ هند
(۱۷۰۷-۱۹۴۵م)**

دکتر منصور طرفداری

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
زمستان ۱۴۰۰

طرفداری، منصور، ۱۳۵۱-

استعمار انگلیس و مسلمانان شبه قاره هند (۱۷۰۷-۱۹۴۵م) / منصور طرفداری. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۴۰۰.

هفت، ۳۶۴ص. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۶۰۵: تاریخ اسلام؛ ۱۳۱)

ISBN: 978-600-298-347-3

بها: ۷۶۰۰۰۰ ریال

فهرست نویسی براساس اطلاعات فیپا.

کتابنامه، ص. [۳۰۹] - ۳۲۷؛ همچنین به صورت زیرنویس.

نمایه.

۱. استعمار انگلیس -- آسیای جنوبی. ۲. * Colonialism, British -- Asia, South. ۳. انگلیسی‌ها -- هند.

۴. British - India. اسلام و سیاست -- هند -- تاریخ. ۴. Islam and politics -- India -- History.

۵. مسلمانان -- هند -- تاریخ. ۶. Muslims -- India -- History. ۷. هند -- تاریخ -- اشغال انگلستان، ۱۷۶۵-۱۹۴۷م.

۶. India -- History -- British occupation, 1756-1947. الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ب. عنوان.

۳۲۵/۳۴۲

JV1۰۲۷

۷۵۲۷۴۰۲

شماره کتابشناسی ملی

استعمار انگلیس و مسلمانان شبه قاره هند (۱۷۰۷-۱۹۴۵م)

مؤلف: دکتر منصور طرفداری (عضو هیئت علمی دانشگاه میبد)

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

صفحه‌آرایی: تحریر اندیشه

چاپ اول: زمستان ۱۴۰۰

تعداد: ۳۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ و صحافی: سبحان

قیمت: ۷۶۰۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نبش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰ (انتشارات

۳۷۱۸۵-۳۱۵۱، ص. پ. ۳۲۸۰۳۰۹۰، ۳۷۱۸۵-۳۱۵۱)

تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی آسکو، پلاک ۴، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰

www.rihu.ac.ir

info@rihu.ac.ir

http://rihu.ac.ir/fa/book

مرکز یخش: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۶۳۵-۶

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و هدایت پدیده‌های انسانی در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر است و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظرگرفتن واقعیت‌های عینی، فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی «ره»، بنیان‌گذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری «دفتر همکاری حوزه و دانشگاه» را در سال ۱۳۶۱ فراهم کرد و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت استادان حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جامعه علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار بیش از ۶۰۰ عنوان کتاب و شش نشریه علمی اشاره کرد.

چنین به نظر می‌رسد که از این کتاب برای سرفصل درس «اسلام در شبه‌قاره هند» دوره‌های دکتری و ارشد تاریخ اسلام و نیز برخی درس‌های رشته کارشناسی ارشد مطالعات شبه‌قاره هند که در دانشکده مطالعات جهان و دانشکده روابط بین‌الملل تدریس می‌شوند، از جمله سرفصل درس «تاریخ استعمار انگلستان و مبارزات آزادی‌بخش در شبه‌قاره هند» و نیز درس «تحولات شبه‌قاره هند» کارشناسی ارشد تاریخ معاصر جهان اسلام استفاده شود. در سطحی عمومی برای درس‌هایی چون شرق‌شناسی و به‌ویژه، درس‌هایی که به بررسی مسئله استعمار می‌پردازند نیز می‌تواند مبنایی برای نقد و بررسی بیشتر فراهم آورد.

در پایان پژوهشگاه لازم می‌داند از تلاش‌های مؤلف محترم اثر، جناب آقای دکتر منصور طرفداری و جناب آقای دکتر سجاد زین‌العابدینی ارزیاب محترم اثر، سپاس‌گزاری نماید.

فهرست مطالب

فصل اول: منابع و تحقیقات پژوهش

- ۱-۱. مقدمه ۱
- ۲-۱. منابع و تحقیقات ۴
- ۱-۲-۱. منابع و تحقیقات اروپاییان ۴
- ۲-۲-۱. منابع و تحقیقات مسلمانان ۱۱
- ۳-۲-۱. منابع و تحقیقات مورخان هندو ۱۷

فصل دوم: حضور و نفوذ اروپاییان در هند تا نبرد پلاسی

- ۱-۲. نقش تجارت در اکتشاف‌های جغرافیایی ۱۹
- ۲-۱-۲. اروپاییان و اکتشاف‌های جغرافیایی ۲۱
- ۲-۲. عملکرد کمپانی انگلیسی هند شرقی در شبه‌قاره تا نبرد پلاسی ۲۹
- ۱-۲-۲. کمپانی هند شرقی از شکل‌گیری تا نفوذ در هند ۲۹
- ۲-۲-۲. امپراتوری گورکانی و کمپانی هند شرقی در نیمه نخست سده هجدهم ۳۵
- ۳-۲-۲. فعالیت‌های کمپانی هند شرقی در هند تا نبرد پلاسی ۴۱

فصل سوم: عوامل سازش مسلمانان در عرصه سیاسی با استعمار انگلیس

- ۱-۳. چگونگی سلطه انگلیسی‌ها بر بنگال ۴۵
- ۱-۱-۳. امپراتوری رو به زوال مغول و کمپانی هند شرقی ۵۲
- ۲-۱-۳. سیاست‌های کمپانی هند شرقی و نقش آن در همگرایی مسلمانان ۶۷
- ۲-۳. علل سازش حکومت‌های محلی مسلمان با استعمار انگلیس ۷۲
- ۱-۲-۳. نظام‌های حیدرآباد ۷۲
- ۲-۲-۳. حکومت شیعی آوده و استعمار انگلیس ۸۴

- ۳-۲-۳. ملکه‌های مسلمان بهوپال و استعمار انگلیس..... ۹۷
- ۳-۲-۴. علل همگرایی حاکمان مسلمان رامپور، جوناگره، بهاولپور با استعمار انگلیس..... ۱۰۴
- ۳-۳. چگونگی نفوذ و سلطه انگلیسی‌ها در مراکز مهم مسلمانان شبه‌قاره..... ۱۰۸
- ۳-۳-۱. سند..... ۱۰۸
- ۳-۳-۲. پنجاب..... ۱۱۳
- ۳-۳-۳. مسلمانان کشمیر..... ۱۱۸

فصل چهارم: نقش عوامل تمدنی و فرهنگی در همگرایی برخی مسلمانان با استعمار انگلیس (از نبرد پلاسی تا کنگره ملی)

- ۴-۱. نظام حقوقی و قانونی غربی..... ۱۲۵
- ۴-۱-۱. عرصه نظامی..... ۱۳۴
- ۴-۱-۲. مراوده‌های اجتماعی..... ۱۳۶
- ۴-۱-۳. جذابیت‌های زندگی غربی..... ۱۳۹
- ۴-۱-۴. انگلیسی‌ها و سنت‌های رایج در شبه‌قاره..... ۱۴۱
- ۴-۲. ابعاد متنوع شهرنشینی و تأثیر آن بر همگرایی مسلمانان..... ۱۴۵
- ۴-۲-۱. توسعه شهرها و رشد شهرنشینی..... ۱۴۵
- ۴-۲-۲. صنعت چاپ و روزنامه‌نگاری..... ۱۴۸
- ۴-۲-۳. نظام آموزشی و نقش آن در همگرایی با استعمار انگلستان..... ۱۵۲
- ۴-۲-۴. دستاوردهای تکنولوژیکی..... ۱۶۳
- ۴-۳. دستگاه دیوانسالاری و همگرایی با انگلیسی‌ها..... ۱۶۶
- ۴-۳-۱. میرزا ابوطالب‌خان و حسن رضاخان..... ۱۶۶
- ۴-۳-۲. تفضل حسین‌خان و خدادادخان..... ۱۷۰
- ۴-۳-۳. عبدالطیف شوشتری و آقا احمد کرمانشاهی..... ۱۷۲
- ۴-۳-۴. دین محمد و سیداحمدخان..... ۱۷۴

فصل پنجم: بررسی عوامل ستیز مسلمانان هند با استعمار انگلیس

- ۵-۱. امپراتوری انگلستان و استثمار هند..... ۱۸۵
- ۵-۱-۱. تعریف‌هایی از استعمار..... ۱۸۶
- ۵-۱-۲. استثمار اقتصادی هند..... ۱۸۸
- ۵-۱-۳. سیاست‌های حیل‌گرانه انگلیسی‌ها..... ۱۹۶
- ۵-۲. تفاوت‌های ساختاری دو جامعه غربی و اسلامی و پیامدهای آن..... ۱۹۸
- ۵-۲-۱. علم و اندیشه‌های غربی..... ۱۹۹
- ۵-۲-۲. عقلانیت غربی..... ۲۲۰
- ۵-۲-۳. نظام حقوقی غربی..... ۲۲۳
- ۵-۲-۴. مراوده‌های اجتماعی..... ۲۳۰

- ۲۳۴..... ۵-۲-۵. شرق شناسی و پیامدهای آن
- ۲۳۷..... ۶-۲-۵. میسیونرهای مذهبی
- ۲۴۰..... ۷-۲-۵. عوامل ستیز حکومت میسور با استعمار انگلیس

فصل ششم: جریان احیاگری و استعمار انگلستان تا قیام سال ۱۸۵۷م

- ۲۴۵..... ۱-۶. نگاهی بر پیشینه جریان‌های فکری اسلامی در شبه‌قاره
- ۲۴۸..... ۱-۱-۶. شاه ولی‌الله دهلوی
- ۲۵۷..... ۲-۱-۶. شاه عبدالعزیز
- ۲۶۷..... ۳-۱-۶. از سیداحمد شهید تا قیام سال ۱۸۵۷م
- ۲۷۶..... ۲-۶. قیام سال ۱۸۵۷م، و پیامدهای آن
- ۲۷۶..... ۱-۲-۶. علل حضور مسلمانان در قیام
- ۲۸۸..... ۲-۲-۶. پیامدهای قیام ۱۸۵۷م
- ۲۹۱..... ۳-۲-۶. مناسبات مسلمانان، به‌ویژه جریان احیاگری با استعمار انگلیس در پی قیام ۱۸۵۷ م
- ۳۰۷..... نتیجه‌گیری
- ۳۰۹..... منابع
- ۳۲۹..... ضمائم

نمایه‌ها

- ۳۴۷..... نمایه اشخاص
- ۳۵۸..... نمایه مکان‌ها

فصل اول

منابع و تحقیقات پژوهش

۱-۱. مقدمه

موضوع این نوشتار سلطه استعمار انگلستان بر شبه‌قاره هند (۱۸۰۰-۱۹۴۷م) است که به سده‌ها حاکمیت مسلمانان بر این منطقه خاتمه بخشید. موضوعی که از مباحث مهم تاریخ جهان و البته دنیای اسلام به شمار می‌آید. این پژوهش که برآمده از رساله دکتری اینجانب در دانشگاه تربیت مدرس است در وهله نخست برای پرداختن دقیق‌تر به مباحث اساسی خود، تا حد امکان طیف متنوعی از منابع و تحقیقات را در قالب آثار مسلمانان، هندیان، اروپاییان و... پیرامون بحث استعمار انگلیس و مسلمانان شبه‌قاره، مطالعه کرده است. این مهم، بدان سبب که هر کدام از این منابع و مطالعات با انگیزه‌های مختلف و از منظر علاقه‌ها و منافع خاص خود به بررسی مسئله پرداخته‌اند، که برای دستیابی به تصویری نسبتاً جامع و علمی از موضوع، اهمیتی بنیادین دارد.

اهمیت فهم چگونگی شکل‌گیری استعمار و حضور آن در شرق باعث شده تا نگارنده درباره تحولات درونی اروپا و بررسی عوامل حرکت آنها به شرق با تأکید بر شبه‌قاره و مباحثی چون چگونگی شکل‌گیری شرکت‌های غربی از جمله کمپانی هند شرقی انگلیس و نیز چگونگی بسط نفوذ آن در هند تا نبرد پلاسی (۱۷۵۷م) به شکلی خاص توجه کرده است.

در ادامه بحث، بررسی تحولات سیاسی و قومی شبه‌قاره بعد از مرگ اورنگ‌زیب (۱۷۰۷م)، آخرین امپراتوری مقتدر گورکانی که شبه‌قاره را عرصه کشمکش‌های گروه‌های هندو، نظیر مرهته‌ها، سیک‌ها و مسلمانان سنی و شیعه ساخت، مدنظر قرار گرفته و تأثیرهای این اختلاف‌ها بر پیشبرد و ترغیب استعمار انگلیس در سلطه بر شبه‌قاره بررسی شده‌اند. همچنین، گذشته از واکاوی برخورد گروه‌های قومی و مذهبی هندو با مسلمانان، در مناطق مختلف شبه‌قاره از جمله

سند، پنجاب و کشمیر، مسئله تجزیه امپراتوری گورکانی و شکل‌گیری حکومت‌های محلی مسلمان، نظیر حکومت میسور، نظام‌های حیدرآباد دکن، بیگم‌های بهوپال، امیران سند، حکومت شیعی آوده و...، همچنین مناسبات آنها با استعمار انگلیس نیز به‌عنوان مباحث محوری کتاب واکاوی شده‌اند.

در ادامه بحث استعمار، گذشته از تعمق در شیوه‌ها، ابزارها و مراحل سیطره استعمارگران انگلیسی بر امپراتوری گورکانی و حکومت‌های محلی مسلمان، بر چرایی موفقیت انگلیسی‌ها در قیاس با دیگر استعمارگران اروپایی نیز تأمل شده است. به دیگر سخن، این بحث پرداختن به روندی است که کشور کوچک و فقیر، اما منفعت‌طلب و پرتکاپوی انگلستان را بر امپراتوری بزرگ و ثروتمند گورکانی مسلط ساخت و در اواخر سده نوزدهم میلادی برخلاف هند فقیر با عنوان بریتانیای کبیر به ابرقدرتی ثروتمند و صنعتی مبدل ساخت و به تغییر شرایط مسلمان هند از طبقه حکومتگر به اقلیتی مظلوم انجامید.

حضور انگلیسی‌ها در شبه‌قاره در پیوند با استعمار و استثمار، گذشته از مواردی چون دست زدن میسیونرهای مسیحی به تبلیغ مسیحیت، زمینه ورود رهاوردها و ابعاد متنوع فرهنگ غربی را در شبه‌قاره فراهم آورد. چگونگی برخورد نزدیک فرهنگ اسلامی در عرصه‌های اجتماعی نظیر مراوده‌های اجتماعی، پوشش، تغذیه، هنر همچنین در زمینه‌های آموزشی، حقوقی، اندیشه سیاسی آداب و رسوم و... با فرهنگ غربی، از مباحث اساسی کتاب به شمار می‌آیند. در این بخش، اهمیت و درهم تنیدگی مطالعات شرق‌شناسی، اسلام‌شناسی و ایران‌شناسی با استعمار انگلیس نیز نشان داده شده است.

در این مجال، از جنبش‌های رهایی‌بخش مسلمانان علیه استعمار انگلیس در شبه‌قاره تلاش‌های مشترک مسلمانان و هندوها، از جمله در قیام سال ۱۸۵۷م، و در عین حال، از رویکردهای متمایز گروه‌های مذهبی و قومی در مبارزه با استعمار انگلستان و پیامدهای آن نیز بحث شده است. در پایان، ضمن بررسی افکار شخصیت‌هایی چون شاه ولی‌الله دهلوی (۱۷۰۳-۱۷۶۲م) و فرزندش شاه عبدالعزیز (۱۷۴۶-۱۸۲۳م)، چگونگی شکل‌گیری جنبش‌های پاک‌دینی و احیاگر دینی مسلمان که امروزه بیشتر به‌عنوان «بنیادگرا» شناخته می‌شوند و ارتباط تفکرات آنها با وهابیت حجاز و نوع رویکرد آن با استعمار انگلیس و تأثیرهای خواسته یا ناخواسته استعمار انگلستان در گسترش این تفکر در زمره موضوعات مهم کتاب به شمار می‌آیند.

چنین به نظر می‌رسد که از این کتاب برای سرفصل درس «اسلام در شبه‌قاره هند» دوره‌های دکتری و ارشد تاریخ اسلام و نیز برخی درس‌های رشته کارشناسی ارشد مطالعات شبه‌قاره هند که در دانشکده مطالعات جهان و دانشکده روابط بین‌الملل تدریس می‌شوند، از جمله سرفصل درس «تاریخ استعمار انگلستان و مبارزات آزادی‌بخش در شبه‌قاره هند» و نیز درس «تحولات شبه‌قاره هند» کارشناسی ارشد تاریخ معاصر جهان اسلام استفاده شود. در سطحی عمومی برای درس‌هایی چون شرق‌شناسی و به‌ویژه، درس‌هایی که به بررسی مسئله استعمار می‌پردازند نیز می‌تواند مبنایی برای نقد و بررسی بیشتر فراهم آورد.

در پایان بر خود لازم می‌دانم از استادان ارجمند، جناب آقای دکتر محمدحسین منظورالاجداد و جناب آقای دکتر حسین مفتخری که در جای‌جای این اثر از راهنمایی‌ها و مشورت‌های ایشان بهره‌مند شدم و مدیر فرهیخته گروه تاریخ پژوهشگاه حوزه و دانشگاه جناب حجت‌الاسلام والمسلمین آقای رمضان محمدی و از همکاران پژوهشی و معرّف این اثر به گروه تاریخ پژوهشگاه حوزه و دانشگاه جناب آقای دکتر محمدباقر خزائیلی و نیز کارشناس گروه تاریخ پژوهشگاه آقای اسماعیل یارمحمدی که امکان چاپ این اثر را فراهم آوردند تشکر و قدردانی کنم در این مجال فرصت را مغتنم می‌شمارم و از آقای دکتر سجاد زین‌العابدینی که ارزیابی اثر حاضر را بر عهده داشته‌اند سپاسگزاری کنم.

منصور طرفداری

استادیار گروه ایران‌شناسی و تاریخ اسلام، دانشگاه میبد

مهرماه ۱۳۹۹ش

۱-۲. منابع و تحقیقات

نکته درخور اهمیت درباره منابع و تحقیقات پیرامون استعمار انگلیس و مسلمانان شبه‌قاره، نگرش‌های متفاوت آنهاست، به‌گونه‌ای که گاه نه تنها نمی‌توان در منابع و تحقیقات انگلیسی و اروپایی مثلاً در قالب محققان مارکسیست با غیرمارکسیست، به وجوه مشترک چندانی دست یافت، بلکه میان این دسته منابع پیرامون برخی موضوعات با منابع اسلامی هم اختلاف‌های اساسی وجود دارند. در نهایت، منابع اسلامی و هندی نیز هر کدام دیدگاه‌های متفاوتی را بازتاب می‌دهند. بر این اساس، منابع و تحقیقات استفاده شده در این پژوهش را می‌توان به سه دسته کلی، یعنی منابع و تحقیقات اروپاییان، منابع و تحقیقات مسلمانان و منابع و تحقیقات مورخان هندی تقسیم کرد، که در ادامه به بررسی شماری از آنها خواهیم پرداخت.

۱-۲-۱. منابع و تحقیقات اروپاییان

تحولات فکری اروپا پس از رنسانس و به‌ویژه انقلاب‌های دموکراتیک انگلیس، فرانسه و آمریکا، ضمن تأثیر بر تاریخ‌نگاری اروپایی، فضائی را به پدید آورد که در پرتو آن مورخان، بی‌واهمه از حاکمیت سیاسی و دیگر موانع ساختاری قرون میانه، به نگارش تحولات تاریخی با رویکردی انتقادی بپردازند. در کنار آن، شکوفایی مقوله‌هایی چون روش‌شناسی، روش تحقیق و الزام ارائه ارجاعات در تحقیقات علمی، تاریخ‌نگاری غرب را در سده نوزدهم تحت تأثیر خود قرار داد. در زمینه آثار مورخان انگلیسی باید گفت تا قیام ضد انگلیسی سال ۱۸۵۷م، که انگلیسی‌ها در قالب کمپانی هند شرقی بر شبه‌قاره اعمال سلطه می‌کردند، منابع تاریخی به دو دسته کلی وابسته و همسو با کمپانی هند شرقی و منابع مستقل از آن و پس از آن به دنبال حاکمیت مستقیم دولت انگلستان بر شبه‌قاره تا استقلال هند در قالب منابع وابسته به دولت یا مستقل از آن تقسیم‌بندی می‌شوند. در واقع، ثروت سرشار کمپانی هند شرقی نه تنها به شکوفایی اقتصادی انگلستان یاری رساند، بلکه با حمایت مستقیم از گسترش مطالعات شرق‌شناسی، ایجاد کتابخانه‌ها و مراکز اسناد و آرشیو، نقش مهمی در زمینه انجام تحقیقات تاریخی ایفا کرد. این رویکرد همچنین برگرفته از قدرت کمپانی در عرصه‌های اقتصادی، سیاسی باعث تربیت خیل عظیمی از مورخان وابسته شد. این دسته از نویسندگان به‌ویژه در سده هجده و سرآغاز سده نوزدهم میلادی طی نگارش رویدادهای تاریخی، به سبب همسویی خود با کمپانی هند شرقی، سنت تاریخ‌نگاری لیبرال انگلیس را تحت الشعاع خود قرار دادند. با وجود این، گذار انگلستان از عصر ارتجاع

مترنیک^۱ و تحولات دموکراتیک آن کشور بر روی کمپانی هم تأثیر گذاشت که حاصل این اتفاق، ظهور چهره‌هایی لیبرال چون بنتیک و مکولی به‌عنوان کارگزاران کمپانی در هند بود. در پی این تحول، تاریخ‌نگاری وابسته به کمپانی هم تا حدی انتقادی‌تر شد و به بازتاب شفاف‌تر واقعیات هند تحت سلطه انگلیسی‌ها پرداخت.

گذشته از مورخان یاد شده، آثار میسیونرهای مذهبی نیز اهمیت فراوانی دارند. با آنکه بیشتر منابع یاد شده به دلیل اختلاف‌های دینی دیدگاه خوبی نسبت به «محمدان» یا مسلمانان ندارند، اما نارضایتی آنها از کمپانی - که عمدتاً به دلیل فراهم نیاموردن زمینه مطلوب مدنظر آنها برای گسترش مسیحیت در شبه‌قاره بود - باعث شد میسونرها در ثبت رویدادها و گاه تحلیل‌های خود در ارتباط با هند نسبت به عملکرد بریتانیا در شبه‌قاره، رویکردی انتقادی داشته باشند.

نکته مهم دیگر، پیدایش مرام مارکسیسم بود که به تبع آن جریان تاریخ‌نگاری مارکسیستی پدید آمد. مارکس از برجسته‌ترین اندیشه‌ورزان برآمده از تمدن بورژوازی غرب بود که در برابر آن موضع گرفت و به‌ویژه پیوند سرمایه‌داری غرب با استعمار را به چالش کشید. درباره هند تحت استعمار، او هرچند از مخالفان سرسخت کمپانی هند شرقی بود، ولی طی نگارش مقالاتی، سلطه انگلیس‌ها را ارجح بر سیطره افغان‌ها، ایرانی‌ها و دیگر دول اروپایی می‌دانست و رسالت دوگانه ویران کردن ساختار سنتی و جایگزینی آن با نهادهای غربی را از وظایف عمده ایشان قلمداد می‌کرد.

به دنبال مارکس - جریان موسوم به چپ -، ضمن تشریح و تفسیر آرای وی در مواردی چون: استبداد شرقی، تضاد طبقاتی، بهره‌کشی اقتصادی و مانند آنها، از استعمار که تا سده نوزدهم ظاهری فریبنده و دلسوزانه در قبال مستعمرات داشت و خود را بانی عمران و آبادانی آن می‌دانست، چهره‌ای منفور ترسیم کرد و مبارزه با امپریالیزم را در قاموس بسیاری از جنبش‌های رهایی‌بخش سده بیستم وارد ساخت. به هر روی، دیدگاه یاد شده با برنمودن تصویری کاملاً منفی از استعمار انگلیس به تدریج جایگاه خاصی را در ادبیات تاریخی مربوط به عملکرد انگلیس در هند به خود اختصاص داد.

در این میان، دیدگاه مورخان آمریکایی نیز اهمیتی خاص دارد. به واقع شکوفایی لیبرالیزم در آمریکای سده نوزدهم و رقابت با انگلستان به‌عنوان قدرت برتر جهانی و تلاش برای بهتر جلوه دادن آمریکا باعث شد تا گذشته از تحقیقات مستقل علمی، برخلاف منابع انگلیسی، بیشتر

جنبه‌های منفی استعمار انگلیس بر هند را پررنگ سازند. در اینجا و مبتنی بر توضیحات داده شده، به بررسی چند نمونه از منابع و تحقیقات غربی پیرامون استعمار انگلستان در هند می‌پردازیم:

– بریتش ایندیا (British India)

این کتاب از جمله آثار ارزشمند، پیرامون هند زیر سلطه بریتانیاست که از سوی گروه میسونری Society of Friend به نگارش درآمده است. این اثر به دلیل اشاراتی به اجحافات مالیاتی انگلیسی‌ها، کشت و صدور تریاک، بردگی در شبه‌قاره، بیان قحطی‌ها و مصائب ناشی از آنها، مشکلات تجارت و ذکر پاره‌ای از آداب و سنن هندیان و اعتراض به بهره‌کشی یک جانبه از هند از سوی کمپانی، اهمیت خاصی دارد.

–British influence in India

اثر یاد شده، نوشته فرانسویس هادسون^۱، در زمره منابع انتقادی و مستقل به شمار می‌رود. این کتاب در زمینه موضوعاتی چون: چگونگی سلطه کمپانی هند شرقی بر هند، اطلاعاتی پیرامون نظام زمین‌داری، شیوه مالیات‌ها و منابع درآمد انگلیسی‌ها در هند، نظام قضائی انگلیسی‌ها در هند، معرفی گروه‌های قومی و مذهبی هند؛ نظیر مرات‌ها، تاگ‌ها اهمیت خاص دارد. همچنین می‌توان نقطه قوت این منبع را در سبک انتقادی نشت گرفته از سنت لیبرال اروپای سده نوزدهم دانست.

– The history of british India

نوشته هوراس هایمن ویلسون^۲ و ترجمه جیمز میل^۳، گرچه در رده آثار همسو با کمپانی هند شرقی محسوب می‌شود، اما در زمینه آغاز تجارت انگلستان با هند، شکل‌گیری کمپانی هند شرقی، چگونگی غلبه بر مخالفان و رقبا در انگلستان و سرانجام سلطه‌اش بر هند، از منابع مهم به شمار می‌رود. جیمز میل به‌سان بیشتر نویسندگان انگلیسی از شیوه‌های خدعه‌آمیز انگلیسی‌ها در هند ذکری به میان نمی‌آورد و سلطه کمپانی بر هند را به‌عنوان امری شگفت‌آور و البته دستاوردی غرورآمیز می‌داند.

1. Francis Hodgson

2. Horace Haymanwilson

3. jamesmill

– British india

در این اثر هوراس هایمن ویلسون، ضمن بررسی سلطه کمپانی هند شرقی از سال ۱۸۰۵ تا ۱۸۳۶م، مطالبی ارزنده پیرامون سپاه کمپانی یاسپوی و ذکر تحولات مناطقی، چون مدراس، بنگال، سند و نیز چگونگی استقرار و سیطره کمپانی هند شرقی بر شبه‌قاره ارائه داده است.

– The East India Company

اثر مهم پاتریک توک^۱ نیز جایگاه خاصی در پژوهش در این دوران دارد. از آنجا که نویسنده در این کتاب، سرنوشت کمپانی را از تأسیس تا سقوط بررسی کرده، می‌توان آن را برجسته‌ترین پژوهش درباره کمپانی هند شرقی، و متکی بر اسناد و مدارک موجود به شمار آورد. این اثر اطلاعات نسبتاً جامعی را از حکومت مغولان در هند، نوایین مسلمان و تهاجم نادرشاه به دست داده که بررسی امپراتوری مغول از زاویه دید یک غیرمسلمان بر اهمیت آن افزوده است. با این حال، چون نویسنده سیاست‌های حيله‌گرانه کمپانی در سلطه بر هند را تحت عنوان زیرکی و دیپلماسی ستوده است، برداشتی کاملاً متفاوت از منابع اسلامی پیرامون شیوه‌های سلطه انگلیسی‌ها بر هند دارد.

– Archive of mpire

از مهم‌ترین منابع پیرامون استعمار انگلستان بر هند، اسناد آرشیوی کمپانی هند شرقی و پارلمان انگلیس است که دو نویسنده با نام‌های میاکالرد^۲ و باربارا هارلو^۳ بخشی از آنها را تدوین کرده‌اند. این اسناد که بیشتر متعلق به سده نوزدهم‌اند به مواردی چون تشکیلات میسونرها، تشکیلات اداری و نظامی انگلیسی‌ها، مراوده‌های کمپانی با پارلمان، آرای جان استوارت میل، کارل مارکس و دی‌زرائیلی پیرامون هند و در نهایت چگونگی سقوط کمپانی هند شرقی اشاراتی بس مهم دارد.

– pany An analysis of the constitution of East India com

منبع مهم دیگر نوشته پیترو آيوبر^۴ است که به دلیل پرداختن به موضوعاتی چون سیر سلطه کمپانی هند شرقی بر هند و مناسبات پارلمان با کمپانی و نیز چگونگی تأسیس مراکز چگون مدراس، فورت ویلیام و چگونگی استقرار انگلیسی‌ها در بمبئی و کلکته، دارای اهمیت خاصی است.

-
1. Patrick Tuck
 2. Miacalred
 3. Barbara Harlow
 4. Peter Auber

– The administration of the east India company

اثر جان ویلیام کی،^۱ به دلیل ارائه مطالبی نسبتاً مفصل از ساختار سیاسی و قضائی انگلیسی‌ها در هند و اقدامات فرمانداری چون هستینگز، ویلیام بنتیک، کورن والیس به همراه اشاراتی بر اقدامات انگلیسی‌ها در مقابله با تاگها و رسومی چون قربانی کردن کودکان، چگونگی تغییر سیاست انگلیسی‌ها از آموزش سنتی به مدرن و به‌طور کلی، آغاز روند غربی‌سازی نهادهای بومی در شبه‌قاره، اهمیت خاصی دارد.

– British India, Its race and its history considered with the reference to munitinies

کتاب مذکور اثر ویلیام مالکوم فوربز^۲ حاوی نکاتی مهم پیرامون سپوی، سیاست‌های دالهورزی و به‌ویژه علل و سرچشمه‌های قیام سال ۱۸۵۷م، است.

– A history of British India

اثر چارلز مک فالن،^۳ متضمن اطلاعاتی ارزشمند درباره نواب‌های مسلمان، فرانسویان پوند شیری، سلاطین میسور، نظام فرمانداری کل و نظام‌های حیدرآباد است. نکته درخور اهمیت آن است که مطالب کتاب به دلیل هم‌زمانی تحولات اواخر سده هجدهم و آغاز سده نوزدهم میلادی با نگارنده، دارای اهمیت خاصی است.

– Journal of the royal statistical of society

این مجله از سوی مؤسسه مطالعاتی جامعه آماری سلطنتی^۴ فراهم آمده است. اهمیت این مجله را می‌توان در به دست دادن آمار پیرامون جمعیت هند، درآمدها و هزینه‌های دولت بریتانیا در هند و مواردی از این دست دانست.

– Annals of the honorable eastindia company

جان بروس،^۵ نویسنده کتاب، ضمن بازکاوی در تاریخچه مراودات تجاری هند و اروپا، از ورود پرتغالی‌ها به شبه‌قاره تا سلطه کمپانی هند شرقی بر هند، چگونگی نفوذ اروپایی‌ها به آن و شرق بحث کرده است.

1. John William kay

2. John malcom forbes Ludlow

3. CHarls Macfalane

4. Royal statistical society

5. John bruce

– An historical sketch India

اثر جرج تریور^۱ با نگاهی گذار به تاریخ هند و آداب و سنن این سرزمین و ذکر حملات مسلمانان در طول تاریخ به هند، به بیان دوران حاکمیت مسلمانان بر هند پرداخته است. ویژگی عمده این اثر در آن است که امکان مقایسه دوره حاکمیت مسلمانان را با حاکمیت انگلیسی‌ها فراهم می‌آورد.

– East India question

این کتاب از سوی کمپانی هند شرقی چاپ شده و دارای مباحثات و مکاتبات کمپانی هند شرقی با پارلمان است. در خلال مطالب این اثر، میزان سلطه پارلمان بر کمپانی هند شرقی و اعمال حاکمیت غیرمستقیم آن را می‌توان تشخیص داد.

– India muslimans

نوشته ویلیام ویلسون هانتز^۲ از منابع مهمی است که در این پژوهش، بارها از آن استفاده شده است. این کتاب که در رده نخستین آثار اختصاصی انگلیسی‌ها پیرامون مسلمانان به شمار می‌رود، مبین چرخشی تدریجی در سیاست انگلیسی‌ها از هندوها به مسلمانان است. همچنین، داده‌های کتاب پیرامون قیام سال ۱۸۵۷م، و دوره پراکندگی پس از آن برای مسلمانان، ارائه اطلاعاتی مفصل پیرامون جریان احیای آمیخته به وهابیت، دیدگاه‌های انگلیسی‌ها نسبت به اسلام و مسلمانان دارای جایگاه ممتازی است. با این حال، به دلیل پیروزی لیبرالیسم در انگلستان و تأثیرهای آشکار آن بر سنت تاریخ‌نگاری، هانتز، گاه به انتقاد از سیاست‌های بی‌رحمانه انگلیسی‌ها در قبال مسلمانان و تأثیرهای زیانبار آن سیاست‌ها بر وضعیت ایشان می‌پردازد. البته در این پژوهش از نقد سیداحمدخان بر این کتاب، تحت عنوان مروری بر کتاب مسلمانان هند دکتر هانتز^۳ نیز بهره گرفته شده که در این جزوه، سیداحمدخان که با گسترش ناسیونالیسم در میان هندوها در نیمه سده دوم اوضاع را برای مسلمانان خطرناک می‌دانست با هدف نزدیکی به انگلیسی‌ها نظریات هانتز را درباره نقش محوری مسلمانان در قیام ۱۸۵۷م، به چالش کشید و در نهایت نتیجه گرفت برخلاف نظر هانتز مسلمانان در این شورش نقش چندانی نداشته‌اند، او حتی سهم جریان پاک دینی را نیز در این طغیان ناچیز می‌شمارد.

1. george trevor

2. Wilson hunter wiliam

3. Review on Dr. Hunters Indian musulmans

- The muslims of british India

این کتاب نوشته پیتر هاردی،^۱ از جمله تحقیقات متأخر در نیمه دوم سده بیستم میلادی است که با عنوان مسلمانان هند بریتانیا، از سوی حسن لاهوتی به فارسی ترجمه شده است. این اثر را به جرئت می‌توان نخستین تحقیق جامع اروپاییان پیرامون اقلیت مسلمان هند دانست. با این حال، گستردگی حوزه پژوهش، یعنی بررسی وضعیت مسلمانان هند از آغاز تا استقلال هند، از آن اثری طویل و سطحی ساخته است.

- Imperialism

این کتاب نوشته ج.ا.هابسون،^۲ چون دیگر منابع و تحقیقات آمریکایی، جهت‌گیری ضد انگلیسی و ضد استعماری دارد و به‌ویژه با ارائه شواهد و آمارهایی، از سودهای کلان انگلیسی‌ها از مستعمره هند بحث می‌کند.

- دفاع از هند

از جمله تحقیقات مورخان آمریکایی، اثر ویل دورانت، با نام دفاع از هند، است. وی ضمن اختصاص بخشی از کتاب که در آن انگلیسی‌ها از عملکرد خود در هند دفاع می‌کنند، به سیاست‌های استعماری انگلیسی‌ها و نکات منفی استعمار آنها به تفصیل اشاره می‌کند. نکته مهم آنکه برخلاف منابع انگلیسی، در این کتاب شیوه‌های حیل‌گرانه انگلیسی‌ها در هند و اخذی‌های آنها بر ثروت‌های هندیان ذکر شده است.

اما چنان‌که پیشتر نیز گفته شد، در جنب آثار مورخان اروپایی دسته دیگر از منابع و تحقیقات پیرامون موضوع پژوهش را منابع مارکسیستی و به‌طور کلی تاریخ‌نگاری چپ تشکیل می‌دهند. چنان‌که از میان آنها می‌توان به مواردی چند اشاره کرد:

- تاریخ نوین هند

نمونه درخور توجه آثار مارکسیستی، تاریخ نوین هند، نوشته ک. آنتوانوا و شماری دیگر از محققان است. این کتاب با ذکر چگونگی سقوط امپراتوری گورکانی و رقابت فرانسه و انگلیس بر سر سلطه بر هند آغاز می‌شود و بنا بر خصلت عمومی نویسندگان مارکسیست در تمرکز بر قیام‌های خلقی؛ چون در هند این نوع قیام‌ها بیشتر از سوی مسلمانان انجام گرفته‌اند، از این‌رو زمینه برای توجه خاص نویسندگان به مسلمانان هند فراهم آمده است.

1. peter hardy

2. J. A. Hobson

از دیگر ویژگی‌های این اثر، بیان سیاست‌های استثماری انگلیسی‌ها، ارائه تصویری امپریالیستی و سلطه‌گر از انگلستان، ذکر شیوه‌های حيله‌گرانه انگلیسی‌ها و اخاذی‌های آنان در هند و توجه خاص به وضعیت اقتصادی و چگونگی رشد بورژوازی در شبه‌قاره است. همچنین وضعیت طبقاتی و جنبش‌های گارگری در اواخر سده نوزدهم و بررسی قیام سال ۱۸۵۷م، تحت عنوان «قیام عظیم خلق» از دیگر مباحث درخور توجه کتاب را تشکیل می‌دهند.

۱-۲-۲. منابع و تحقیقات مسلمانان

منابع اسلامی پژوهش عمدتاً به زبان‌های فارسی، اردو و انگلیسی هستند:

– لب تاریخ سندهی

این کتاب اثر خدادادخان است که مدتی طولانی منشی‌گری انگلیس‌ها را عهده‌دار بود. دو باب نخست کتاب پیرامون تاریخ سند قبل از سلطه انگلیسی‌هاست؛ که هرچه بخش وسیعی از آن تکرار داده‌های منابع مختلف تاریخ سند است، ولی، مطالبش پیرامون چگونگی اداره سند از سوی امپراتوری گورکانی، حمله نادرشاه به سند و سلطه افغانان بر این منطقه و سرانجام، دوره حاکمیت امیران بر سند دارای اهمیت خاصی است و امکان مقایسه دوران حاکمیت امیران مسلمان را با انگلیسی‌ها فراهم آورده است.

نکته مهم آن است که با توجه به ذکر منابع در آغاز کتاب و تلاش نویسنده برای گزینش منابع معتبر، می‌توان به تأثیر سنت تاریخ‌نگاری بریتانیایی بر تاریخ‌نگاری مورخان مسلمان، هرچند به شکلی کم‌رنگ، پی برد. مهم‌ترین بخش این کتاب از باب سوم شروع می‌شود که به سلطه انگلیسی‌ها بر سند اشاره می‌کند و به دلیل هم‌زمانی نویسنده کتاب با تحولات آن دوره، دارای ارزش خاصی است. همچنین، این قسمت به دلیل ارائه مطالبی در نحوه ورود رهاوردهای مدرنیته به سند، مواجهه مردم با آنها و سرانجام چگونگی مناسبات مسلمانان و انگلیسی‌ها در زندگی به هم تنیده روزمره، جایگاه خاصی دارد.

خدادادخان که از دیوان‌سالاران همگرا با استعمار انگلیس بود، نه‌تنها درصدد کتمان این ارتباط نیست، بلکه با صراحت خدمات خود به انگلیسی‌ها و القاب و امتیازاتی را که در قبال این همکاری صادقانه با آنها دریافت داشته، بیان می‌کند. در حالی که منابع انگلیسی، خود در برخی موارد به انتقاد از حاکمیت انگلیسی‌ها در سند می‌پردازند، خدادادخان، یکسره به تمجید و تعریف از انگلیسی‌ها پرداخته و حتی یک مورد نقد دو پهلوی و کنایه‌آمیز از عملکرد انگلیسی‌ها در این کتاب دیده نمی‌شود.

به هر روی، نویسنده که همچنان رویه تاریخ‌نگاری سنتی ادامه داد، بارها مورد تفقد و تمجید انگلیس‌ها واقع شده و ضمن دریافت مواجب و اراضی وسیع، حتی به عالی‌ترین درجه افتخاری استعمار انگلیس، یعنی «ستاره هند» نیز سرفراز شده است!

– تاریخ آصف‌جاهیان (گلزار آصفیه)

این کتاب، اثر خواجه غلامحسین خان‌خان‌زمان است. این کتاب را به لحاظ محتوایی می‌توان به دو بخش تقسیم کرد: بخش نخست، حاوی اطلاعاتی پیرامون سلاطین قطب‌شاهیه و رویدادهای دکن در زمان آنهاست. بخش دوم نیز به تحولات عصر آصف‌جاهیان پرداخته که چون نویسنده مانند پدرش محمدباقرخان، در زمره درباریان آصف‌جاهیه بوده، مطالبش به‌ویژه پیرامون نظام‌های دوم، سوم و چهارم دارای اهمیت و ارزش خاصی است. دیگر ویژگی مهم کتاب را تنوع مطالب آن می‌توان شمرد که توده‌ای از اطلاعات پیرامون طبقاتی چون پزشکان، شاعران، دانشمندان، خوانندگان، رقاصه‌ها، اعیاد و آداب و رسوم مسلمانان و هندوها را به دست داده است.

به‌رغم آنکه گلزار آصفیه از ویژگی غالب منابع اسلامی، یعنی وابستگی به حکومت و پاسداشت آن برکنار نیست – و این باعث شده تا از سلطه انگلیسی‌ها بر نظام‌ها ذکری به میان نیآورد –، با وجود این، در خلال انبوه مطالب آن می‌توان نکاتی را در زمینه برخورد نظام‌ها با انگلیسی‌ها یافت، از جمله رونوشتی از نخستین قرارداد انگلیسی‌ها و نظام‌ها که از اسناد بسیار جالب دولتی محسوب می‌شود، دریافت.

گذشته از این، نویسنده اطلاعاتی ارزنده پیرامون جنبش احیای سیداحمد شهید و پیروان او و چگونگی نفوذ وهابیت در جنبش احیای هند به دست داده که کمتر در منبعی یافت می‌شوند. کشمکش جانشینان نظام‌الملک در دکن و چگونگی رسوخ فرانسویان و انگلیسی‌ها در آن دیار، از فرازهای مهم این کتاب هستند.

– مسیر طالبی یا سفرنامه میرزا ابوطالب‌خان

این کتاب مشتمل بر گزارش سفر ابوطالب بن محمد اصفهانی به اروپا و دربرگیرنده اطلاعاتی از قلمروهای اسلامی، نظیر عثمانی، بغداد، خلیج فارس و سرانجام بمبئی در هندوستان است. این منبع اهمیتی دوگانه در پژوهش حاضر دارد: نخست، بررسی علل همگرایی میرزا ابوطالب‌خان با انگلیسی‌ها و دوم، مطالبی که میرزا ابوطالب‌خان در خلال سفرش به اروپا ارائه کرده است. گرچه اطلاعات نویسنده سطحی می‌نماید، اما در واقع، نخست اطلاعات منظم و

منسجمی از اروپا به دست داده و ضمن رعایت انصاف در نگرش به اروپای اواخر سده هجدهم، نکات منفی و مثبت تمدن غربی را نیز یادآور شده است.

میرزا ابوطالب، به رغم برخی مسافران مسلمان به اروپا که جذابیت‌های تمدن غرب باعث بی‌توجهی آنان به ساختارهای فرهنگی و تمدنی بومی شده، ضمن تحسین پیشرفت‌های اروپاییان در عرصه‌های علمی، تکنولوژی، قانون‌گذاری و نظامات حقوقی، بارها از هویت اسلامی خود در اروپا دفاع می‌کند.

– تحفة العالم و ذیل التحفة

از دیگر منابع عمده در زمینه هند بریتانیا، کتاب میرعبدالطیف شوشتری است. محتوای این کتاب را به سه بخش عمده می‌توان تقسیم کرد؛ بخش نخست، مربوط به ایران و به ویژه سادات و علمای شوشتر است که به اعتقاد کسروی، نویسنده مطالب این بخش از کتاب را از تذکره شوشتر، نوشته عموی خود وام گرفته است؛ بخش دوم، درباره آداب، رسوم و عجایب هند است که در برخی موارد نویسنده آشکارا به داستان‌سرایی می‌پردازد و بخش سوم که مهم‌ترین بخش کتاب نیز هست به تحولات هند تحت سلطه انگلیسی‌ها پرداخته است.

اهمیت این بخش از کتاب در آن است که نویسنده با ارائه اطلاعاتی پیرامون تمدن غربی و تحولات درونی اروپا از جمله رنسانس و جنبش اصلاح دینی و مانند آنها، اثر خود را در سطح نخستین آثار مطرح پیرامون غرب‌شناسی در جهان اسلام ارتقا بخشیده است. همچنین، گذشته از نگاه ژرف میرعبدالطیف به ساختار تمدن غربی، بعد دیگر اهمیت کتاب را می‌توان در وجود مقایسه‌هایی میان شرق و غرب و از آن جمله، قیاس میان علوم غربی و شرقی یا ساختار نظامی این دو دانست.

نویسنده گرچه در خلال این مقایسه‌ها در مواردی چند به ستایش برخی نظامات انگلیسی‌ها پرداخته – که همین باعث شده تا بسیاری از نویسندگان مسلمان او را غرب‌زده بخوانند – اما از طرفی تحلیل‌های مناسب او از چگونگی سلطه انگلیسی‌ها بر هند و بیان شیوه‌های نیرنگ‌آمیز آنها، به حدی موجب نارضایتی انگلیسی‌ها شد که کتاب او برخلاف آثار هم‌زمان، به انگلیسی ترجمه نشد. و بدین‌سان، میرعبدالطیف از سوی غالب محققان مسلمان بعدی نیز متهم به غرب‌زدگی و در منابع انگلیسی به‌عنوان مورخ غیرمنصف شناخته شد.

در مجموع می‌توان گفت تأثیر نگرش تاریخ‌نگاری غرب در میرعبدالطیف به خوبی

مشهود است. چنان‌که وی با بهره‌گیری از ساختار حاکمیت تا حدودی لیبرال انگلیس بر هند، گاه به انتقاد از حاکمان شرقی و شیوه‌های مستبدانه آنها پرداخته است.

– مرآت الاحوال جهان‌نما

از دیگر منابع مهم، کتاب مرآت الاحوال، اثر آقا احمد کرمانشاهی است. این منبع گذشته از آنکه پیرامون آداب و رسوم هند اوائل سده نوزدهم و تأثیرات فرهنگ هند بر مسلمانان، جایگاه خاصی دارد، درباره حاکمیت انگلیسی‌ها در هند نیز از منابع بسیار ارزشمند محسوب می‌شود که نویسنده آن، توضیحات مفصلی از ساختار نظامی، قضائی، مالی و سیاسی انگلیسی‌ها به دست داده است. گذشته از این موارد، اطلاعات ارزشمندی درباره چگونگی سلطه انگلیسی‌ها و مداخله‌های آشکار و پنهان آنان در امور حکومت‌های مسلمان محلی هند، نظیر نظام‌های حیدرآباد و آوده بیان داشته که در منابع دیگر دیده نمی‌شوند.

آقا احمد کرمانشاهی، در بدو ورود به هند، نظامات انگلیسی در هند را به شدت به چالش می‌کشد، اما آشنایی تدریجی او با دستاوردهای غربی، مقایسه آنها با معادل‌های شرقی آنها و البته الطاف انگلیسی‌ها، باعث می‌شود تا در مواردی به ستایش انگلیسی‌ها بپردازد. چنان‌که این شیفتگی و تأثیرپذیری او از نظامات غربی را در پایان کتابش، تحت عنوان نصیحة الملوک به خوبی می‌توان دید. با این همه، نمی‌توان نادیده انگاشت که او نیز چون میرعبداللطیف ابعاد منفی استعمار انگلیس را به خوبی بیان کرده است.

– قانون اسلام

قانون اسلام، نوشته جعفر شریف است که در این پژوهش از ترجمه انگلیسی آن با نام Qanon-e-islam که از سوی آندریاس^۱ ترجمه شده، استفاده شده است.

گرچه این کتاب بیشتر به قوانین اسلام در مواردی چون: ازدواج، کفن و دفن، تولد نوزاد و نحوه نام‌گذاری آن، چگونگی خواندن خطبه و مانند آنها پرداخته، اما در خلال مطالبش گاه اشاراتی اندک ولی مهم، پیرامون کمپانی هند شرقی دارد.

– آثار سیداحمدخان

در ادامه بحث منابع اسلامی، بجاست تا به آثار سیداحمدخان، به‌عنوان یکی از مهم‌ترین شخصیت‌های تأثیرگذار در تاریخ‌نگاری هند نیمه دوم سده نوزدهم پرداخته شود.

1. Andreas

سیداحمدخان با تشویق کردن مسلمانان به فراگیری علوم جدید و تأکید بر مطالعه تاریخ و فلسفه و همچنین با گسترش مراکز آموزش جدید، سرآغاز تحول اساسی در تاریخ‌نگاری اسلامی شبه‌قاره محسوب می‌شود.

در واقع توجه این دسته از اندیشمندان هندی با نگرشی نوین به تاریخ، از نیمه سده نوزدهم میلادی، ریشه در عوامل متعددی داشت. از سویی، برای تطبیق دادن رهاوردهای غربی با اسلام ناگزیر به واکاوی منابع شریعت نیاز بود و در این راستا توجه به قرآن، فقه و تاریخ صدر اسلام از زاویه‌ای نو ضروری می‌نمود، از دیگر سو، با گسترش ناسیونالیسم که شرط اصلی تحقق آن خودآگاهی تاریخی بود، توجه به تاریخ اسلام در رأس قرار گرفت. این‌گونه مطالعات به پیدایش تقسیم‌بندی دوگانه‌ای در تاریخ اسلام از سوی روشنفکرانی نظیر سیداحمدخان و امیرعلی انجامید: یکی اسلام ناب آغازین و دیگری اسلام تاریخی، که این شکاف و نگرش، به روشنفکران فرصت بروز و نمود بیشتری داد؛ به طوری که در برخی موارد معتقد شدند اسلام ناب آغازین، بسیاری از اصول مدرنیته غربی را در خود داشته و به مرور در اسلام تاریخی دچار انحراف شده است.

آثار سیداحمدخان، به‌ویژه کتاب آثار الصنادید که به کمک باستان‌شناسی و تحلیل تاریخی نگاشته شده، کاملاً بیانگر آغاز عصر جدید در تاریخ‌نگاری اسلامی محسوب می‌شود. از جمله آثار سیداحمدخان که در این پژوهش از آن استفاده شده تفسیر قرآن است که تلاشی است در راستای آشتی اسلام و مسیحیت به طور اعم و آشتی اسلام و مدرنیته به طور اخص. دیگر اثر نویسنده با نام اسباب بغوات هند است که البته در این پژوهش از ترجمه انگلیسی آن با نام *the causes of India revolts* استفاده شده است.

این منبع گذشته از آنکه یک اثر کاملاً تحلیلی به شیوه مدرن است، در زمینه قیام سال ۱۸۵۷م، و دوران پس از آن تا اواخر سده نوزدهم، از مراجع مهم محسوب می‌شود. در این اثر، سیداحمدخان ضمن بیان رفتارهای ناپسند انگلیسی‌ها در قبال مسلمانان، هیچ دلیلی برای رضایت مسلمانان از آنها نمی‌بیند. با این همه، وی با زیرکی و در وضعیتی که روشنفکران هندو می‌کوشیدند نقش هندوها را در این قیام کم‌رنگ جلوه دهند و حتی با وفاداری به انگلیسی‌ها در صدد کسب امتیازهایی برآیند، می‌کوشد تا با کم‌رنگ جلوه دادن سهم مسلمانان در شورش، زمینه‌های نزدیکی مسلمانان را با انگلستان در جهت گرفتن امتیازهای سیاسی و آموزش و مانند آنها فراهم سازد.

– منابع فقهی-کلامی علمای احیاء

در پایان این بحث، بجاست تا گذاری نیز به منابع فقهی-کلامی احیاء داشته باشیم. در این ردیف از آثار می‌توان به نوشتار علمای احیاء نظیر شاه ولی‌الله دهلوی، شاه عبدالعزیز، شاه اسماعیل شهید و سیداحمد بریلوی اشاره داشت.

گرچه این منابع در زمره آثار تاریخی جای نداشته و مجموعه‌ای پیرامون کلام، حدیث، تصوف‌اند، اما در خلال آنها می‌توان مطالب سودمندی استخراج کرد. همچنین، به‌رغم نبود اطلاعاتی جامع پیرامون استعمار انگلیس در این آثار، همین مطالب اندک موجود، نگرش این جریان را به سلطه انگلیسی‌ها یا کفار فرنگی مشخص می‌کنند.

در مجموع، اهمیت این دسته از آثار در آن است که با احیاء بیشتر مفاهیم اسلامی، نظیر جهاد و شهادت و نیز تعریف حوزه‌های دارالاسلام و دارالکفر، همچنین، در پیوندی تدریجی با وهابیت حجاز، این مجموعه آثار نقش مهمی در شکل‌گیری نگرش توده‌های مسلمان نسبت به استعمار انگلیس، به‌ویژه از میانه سده نوزدهم به بعد ایفا کردند.

از جمله این اندیشه‌ورزان شاه ولی‌الله دهلوی (۱۷۰۳-۱۷۶۲م) است که تأثیرات پرده‌ای بر حیات فکری، اجتماعی سیاسی و دینی جامعه مسلمانان هند نهاد. او که به دنبال احیاء اسلام بر مبنای قرآن و سنت پیامبر ﷺ بود، به ترجمه کامل قرآن به فارسی و گردآوری مجموعه‌های حدیثی پرداخت. در غالب آثار او که متعلق به دوران پس از مسافرتش به حجاز است، -از جمله کتاب مهم او فیوض الحرمین- تأثیرات روحی و به بیانی دیگر، انقلاب معنوی را که در اثر زیارت و همجواری با حرمین شریفین بر او روی داده است، می‌توان دریافت.

هرچند نویسنده در این کتاب مدعی نوعی کشف و شهود و رسالت از سوی پروردگار برای مسلمانان هند می‌شود، اما در بیشتر آثار خود، ضمن نوعی کوشش برای عقلانی کردن مابعدالطبیعه بر آن است تا نوعی اجماع را در امت پدید آورد.

همچنین در اثر دیگر شاه ولی‌الله به نام حجة الله البالغه، می‌توان به تأثیرپذیری او از آرای ابن تیمیه که منبع اصلی افکار و اندیشه‌های شاه ولی‌الله و محمد بن عبدالوهاب است، پی برد. نکته درخور اهمیت آن است که آرمان شاه ولی‌الله، احیاء اسلام آغازین به‌ویژه عصر خلیفه دوم است و هرچند درباره استعمار انگلیس ذکری در آثار شاه ولی‌الله به میان نمی‌آید،

اما چارچوب‌های اسلام، یعنی تمایز خط «دارالکفر» از «دارالاسلام» و نیز مفهوم جهاد را ایجاد کرده و جانشینانش از این قالب‌ها برضد انگلیسی‌ها استفاده کرده‌اند. اثر دیگر در این باره، کتاب فتاوی‌ی شاه عبدالعزیز است که در بررسی علل همگرایی و واگرایی مسلمانان با استعمار انگلیس اهمیت خاصی دارد. اهمیت این منبع در آن است که در خلال آن می‌توان به فتاوائی در پاسخ به پرسش‌های مردم از چگونگی رفتار با رهاوردهای غربی یا فتاوائی مبنی بر دارالکفر بودن هند تحت سلطه بریتانیا دست یافت. همچنین، گرچه در کتاب صراط مستقیم، اثر شاه اسماعیل شهید نیز درباره استعمار انگلیس، مستقیم‌ذکری به میان نیامده، اما اهمیت آن تشریح اصل جهاد است که رکن محوری جنبش طریق محمدیه یا مجاهدین محسوب می‌شود.

۱-۲-۳. منابع و تحقیقات مورخان هندو

تاریخ‌نگاری هندو، تحت تأثیر عواملی چون آزادی مذهبی تحت سلطه انگلیسی‌ها، گسترش بورژوازی هند، اقبال بیشتر به آموزش مدرن و سرانجام همگرایی بیشتر هندوها با رهاوردهای غربی در سده نوزدهم، دچار نوعی تحول شد. همچنین سبک تحلیلی و انتقادی و استفاده از اسناد و مدارک، نزدیک شدن تاریخ‌نگاری هندو به تاریخ‌نگاری غربی را در پی داشت. از دیگر ویژگی‌های تاریخ‌نگاری هندو، نگرش متفاوت به استعمار انگلستان، یعنی تحسین اقدامات مثبت آنها و انتقاد از ابعاد منفی استعمار انگلیس، بود. منابع هندو درباره مسلمانان دچار چند دستگی هستند، برخی به‌ویژه در نیمه دوم سده نوزدهم، و در فضای رشد ناسیونالیسم، به مسلمانان به چشم بیگانگانی می‌نگریستند که قرن‌ها بر هند حاکمیت کردند، بنابراین، لحنی تند نسبت به مسلمانان دارند؛ دسته دیگر از این منابع حالت معتدل‌تری دارند و ضمن انتقاد از مسلمانان حکمران دیروز خود، می‌کوشند به بررسی منصفانه‌تری از وضعیت مسلمان تحت استعمار انگلستان بپردازند. از جمله آثار هندو که در این پژوهش از آنها استفاده شده، کتاب کشف هند، نوشته جواهر لعل نهرو و ترجمه محمود تقضلی است. نهرو در آغاز، به نقد آثار و تحقیقات انگلیسی‌ها پیرامون هند می‌پردازد و ملاحظات نژادی و محدودیت‌های فرهنگی و نگرش‌های سیاسی و استعماری را از خصیصه‌های آن می‌داند. جلد اول کتاب پس از به دست دادن اطلاعات متنوعی از گذشته سیاسی، فرهنگی، علمی هند به اختصار تحولات مربوط به حضور اروپایی‌ها در هند تا نبرد پلاسی را مدنظر قرار می‌دهد.

نهر، در جلد دوم با استفاده از شیوه تلفیقی تمسخر توأم با انتقاداتی گزنده، اما با بیانی لطیف و آرام، به بررسی اقدامات انگلیسی‌ها در هند می‌پردازد که این شیوه را در آثار غالب اندیشمندان هندو می‌توان دید. مهم‌ترین بخش کتاب مقایسه نحوه رفتار مسلمانان و هندوها با رهاوردهای مدرنیته و پیامدهای آن است که نهر و هندوها را در حفظ موارث فرهنگی و در کنار آن اخذ دستاوردهای نوین غربی، موفق‌تر از مسلمانان می‌داند.

-The English East India Company

این کتاب اثر ک.ن چودری^۱ است که به دلیل پرداختن به مواردی چون جایگاه کمپانی در تجارت خارجی انگلیس و سیر تدریجی سلطه کمپانی بر مناطق مختلف آسیا اهمیت خاصی دارد.

از دیگر آثار مطرح هندوها، می‌توان به اثر برجسته پانیکار، مورخ و دیپلمات هندی، با نام آسیا و استیلای باختر اشاره کرد. چگونگی سلطه اروپا بر شرق و چالش‌های میان غرب و جنوب و شرق آسیا با تکیه بر کشورهای چینی، هندوستان، ژاپن از محورهای عمده مباحث کتاب محسوب می‌شوند. نویسنده کتاب ضمن به دست دادن چشم‌اندازی کلی بر چگونگی سلطه کمپانی هند شرقی بر هند در بررسی مقوله استعمار انگلستان، ابعاد منفی و مخرب سلطه انگلیسی‌ها نظیر دست‌اندازی بر ثروت‌های هند، سیاست‌های حیل‌گرانه آنها، غرور و نژادپرستی آنها مطالبی آورده است که بسیار درخور اهمیت‌اند.

1. CHaudhuri.K.N

فصل دوم

حضور و نفوذ اروپاییان در هند تا نبرد پلاسی

۱-۲. نقش تجارت در اکتشاف‌های جغرافیایی

توسعه تجارت و بازرگانی که عمدتاً در سده دوازدهم میلادی و به دنبال فروکش کردن تهاجم‌های مکرر قبائل موسوم به بربر در اروپا به وقوع پیوست، تأثیرات عمیق و پایداری از خود به جا گذاشت. ناامنی راه‌های خشکی، نبودن وسائل حمل و نقل مناسب و عوارض سنگین گمرگی، توجه به تجارت از مسیرهای آبی را افزایش داد و ضرورت ناشی از این تحول، باعث ساخت کشتی‌های مقاوم‌تر و از آن مهم‌تر، به‌کارگیری قطب‌نمای مغناطیسی در کار دریانوردی شد.^۱ در این میان، اختراع سلاح‌های آتشین در سده چهاردهم میلادی و به‌کارگیری آنها در قالب توپ‌های کوچک بر عرشه کشتی‌ها، زمینه را بیش از پیش برای اکتشاف‌های جغرافیایی که نویسنده‌ای آن را در کنار اومانیسیم یا نهضت کشف انسان، جوهر روح عصر مدرن می‌داند، فراهم ساخت.^۲

از سویی، با گسترش تجارت، طبقه جدیدی در اروپا شکل گرفت که به جای اتکای صرف به اقتصاد کشاورزی، از تجارب و خلاقیت‌های فردی خود بهره برد که این خود به ایجاد مشاغل تولیدی متنوع و پیدایی اصناف انجامید. شکل‌گیری اصناف، ضمن آنکه در درازمدت به نوعی، باعث ساماندهی و قاعده‌مندی تجارت خارجی شد که بعدها در قالب کمپانی‌های بازرگانی خود را متبلور ساخت، زمینه‌های پیدایش جامعه تخصص‌محور را نیز فراهم ساخت و با نظارت

۱. روسو، تاریخ صنعت و اختراعات، ص ۵۵۷.

۲. پولادی، تاریخ اندیشه سیاسی در غرب، از ماکیاوول تا مارکس، ص ۸۲.

بر تنوع و کیفیت کالا^۱ اروپا را در این زمینه متمایز ساخت. نویسندگانی مسلمان در اواخر سده هجدهم، فرایند تکامل یافته‌تر جوامع اروپایی را چنین بیان می‌کنند: «هر کس به هر کاری که هست، به همان صرف اوقات نماید و به کاری دیگر اصلاً متوجه نشود. هیچ‌کس را به کاری دیگر دخلی نیست و یک کس دو کار را اختیار نکند. گویند اعمار را آن قدر گنجایش نیست، اگر در این شصت هفتاد سال کسی یک کار را به جایی رساند که دیگری نتواند، آدم تمام است».^۲ طبقه تولیدکننده و به‌ویژه سوداگر، که اصطلاحاً به آن «تجار خطرگر» گفته می‌شد،^۳ با حساسگری و منفعت‌طلبی‌اش و با پذیرفتن ریسک از دست دادن سرمایه خود و خطرهای ناشی از مسافرت به مناطق ناشناخته، نقشی تعیین‌کننده در تحولات داخلی اروپا و پیشبرد آن در دنیای فراسوی مرزهای خود داشت. این طبقه همچنین با پایه قرار دادن مناسبات پولی-کالایی و گسترش نظام بانکداری، ضمن پایه‌ریزی اساس اقتصاد عصر جدید، با تعریف جدید از ثروت و لذت ناشی از آن، در قالب بهره‌گیری از رفاه بیشتر، آنچه را که روحیه بورژوازی غرب می‌خوانیم، رقم زد، که حساسگری و خطرگری از ارکان عمده آن بود. بورژوازی غرب، با تعریف جدید از زمان و استفاده حداکثری از آن، که اختراع ساعت نمود بارز آن بود، همچنین با رویکردی نو، به مفهوم کار و ارتباط آن با بهره‌وری در پویایی غرب نقشی مؤثر و بسزا داشت. این روحیه جدید و تمایل به کسب حداکثر سود و منفعت، از عوامل عمده‌ای بودند که دشواری‌های کار و کوشش، از جمله دریانوردی با امکانات اندک برای رسیدن به شرق را تحمل‌پذیر ساخت، بدین‌سان، تمایل به تجارت با بهبود دریانوردی و ایجاد انگیزه مادی، نقش محوری در اکتشاف‌های جغرافیایی ایفا کرد.

در میانه سده پانزدهم میلادی، در حالی که اروپا بر اثر داد و ستد وارد مرحله‌ای از شکوفایی شده بود، سلطه ترکان عثمانی نخست بر قسطنطنیه و سپس بر کرانه‌های دریای سیاه و به‌ویژه

۱. برانیت، تاریخ قرون وسطا، ص ۹۶.

۲. شوشتری، تحفة العالم و ذیل التحفة، ص ۲۹۹.

۳. تجار خطرگر به‌ویژه انگلیسی، ابتدا اتحادیه‌های را برای هماهنگی در تجارت پدید آوردند که بعدها کمپانی‌های تجاری از درون آنها سربرآوردند و موجبات تحرک هرچه بیشتر تمدن بورژوازی غرب را فراهم ساختند. در این زمینه ر.ک:

William ezra, lingelbach (1971), *the merchant adventure of england*, Ayer publishing, PP.

XV-XVI.

شمال آفریقا و ناامن شدن سواحل شرقی دریای مدیترانه، تجارت با شرق را بسیار دشوار ساخت. در این وضعیت، تاجران جنوایی و به‌ویژه ونیزی، با پرداخت عوارض سنگین به ترکان عثمانی، اجناس مورد نیاز خود را از شرق وارد کرده و با قیمت گزافی در بازارهای اروپا می‌فروختند و سود هنگفتی از این بابت به دست می‌آوردند.^۱ گرانی و کمبود کالا و سود سرشاری که در نتیجه این وضعیت، عاید تجار ونیزی و جنوایی می‌شد، پرتغالی‌ها و اسپانیایی‌ها را به تجارت با شرق ترغیب کرد. پرتغالی‌ها درصدد برآمدند تا با برقراری ارتباط تجاری با هندوستان، از مسیری کاملاً آبی، از سوی خود را از دست زیاده‌خواهی‌های ترکان عثمانی خلاص کنند و از دگر سو با کاهش هزینه حمل و نقل در خشکی، قطع کردن دست دلالان و واسطه‌های متعدد در تجارت، به سود سرشاری دست یابند، بدین‌سان رقابت‌های تجاری زمینه‌ساز اکتشاف‌های جغرافیایی شدند.^۲

۲-۱-۲. اروپاییان و اکتشاف‌های جغرافیایی

در اواخر سده پانزدهم میلادی در وضعیتی که دو کشور مطرح اروپایی، یعنی فرانسه و انگلستان، درگیر نبردهای معروف به جنگ‌های یکصدساله بودند؛ پرتغال و در پی آن، اسپانیا ضمن بهره‌گیری از امنیت داخلی و موقعیت جغرافیایی مطلوب خود که قرار گرفتن در غربی‌ترین نقطه اروپا و همجواری با آفریقا از مشخصه‌های آن بود، با مطالعات عمیق بر روی ساخت کشتی‌های مقاوم، تهیه قطب‌نماها و نقشه‌های جغرافیایی دقیق‌تر و به قولی، با فرستادن جاسوسانی با لباس مسلمانان به شرق، زمینه را برای حرکت به سوی این بخش از جهان فراهم کردند.^۳

از آنجا که پرتغال و اسپانیا سال‌ها در شبه جزیره ایبری با مسلمانان کشمکش داشتند و از سوی دیگر، کلیسا در این حرکت یعنی اکتشاف‌های جغرافیایی امکان گسترش مسیحیت و به‌ویژه مبارزه علیه مسلمانان را می‌دید که در آن زمان در قالب امپراتوری عثمانی دنیای مسیحیت را سخت در فشار قرار داده بودند، بنابراین، اکتشاف‌های جغرافیایی گذشته از تجارت

۱. برای کسب آگاهی بیشتر در زمینه مبادلات تجاری ونیز با هند و همچنین حجم و اهمیت آن، ر.ک: متی،

اقتصاد و سیاست خارجی عصر صفوی، ص ۵۱-۹۰.

۲. دولت‌شاهی، از رنسانس تا کنگره وین، ص ۶۹.

۳. ثواقب، نگرشی بر رویارویی غرب با اسلام، ص ۱۹.

نوعی رسالت دینی به‌ویژه در مقابل مسلمانان برای خود قائل بود. در همین راستا، پاپ نیکلای پنجم، به سال ۱۴۵۴م، طی فرمانی به هانری لونا ویگاتور (۱۳۹۴-۱۴۶۰م) حق تصرف انحصاری مسیر دریایی از پرتغال تا هند را به نام برده اعطا کرد و به او خاطر نشان ساخت که «ما از وقوف بر این مطلب، مسرت بی‌پایانی احساس می‌کنیم که پسر گرامی ما شاهزاده پرتغال راه پدر خویش ژان - که خاطره‌اش جاودانی است - را دنبال می‌کند و با شوق و رغبت یک مجاهد صادق راه مسیح و با همتی درخور حواریون نام و آوازه مسیح را به گوش اقصی ممالک خاور و ناشناخته‌ترین آنها رسانده، سارازن‌ها^۱ و کفار، این دشمنان غدار خدا و مسیح را در آغوش کلیسا بازکشاند».^۲ سرانجام تلاش خستگی‌ناپذیر پرتغالی‌ها در زمینه یافتن راهی به شرق، به ثمر نشست، نخست در سال ۱۴۸۷م، بارتلمی دیاز، یکی از دریانوردان پرتغالی دماغه تامپست را که بعدها به امیدنیک شهرت یافت، در پایین‌ترین نقطه قاره آفریقا کشف کرد. به دنبال آن، در سال ۱۴۹۷م، واسکوداگاما، در رأس ناوگانی متشکل از چهار فروند کشتی عازم شرق شد و یک سال بعد به کالیکوت در جنوب غربی هندوستان وارد شد.^۳

در نتیجه این اقدام، امکان تجارت مستقیم و بی‌واسطه میان شرق و اروپا فراهم آمد که دستاورد مهمی محسوب می‌شد. در پی این تحول، ضمن آنکه به تدریج نقش برجسته و غالباً انحصاری مسلمانان در تجارت شرق و غرب کم‌رنگ شد و همین امر تأثیر بسیاری بر افول موقعیت اقتصادی مسلمانان شبه‌قاره و به‌طور کلی جهان اسلام در سده‌های اخیر داشت، در عین حال، راه را برای شکل‌گیری نخستین امپراتوری‌های مستعمراتی اروپایی در شرق باز کرد.^۴

۱. سارازن یا ساراسن، در کنار اسامی دیگر چون مور، ترک، تاتار در قرون وسطا، از سوی اروپاییان بر مسلمانان اطلاق می‌شد. در این زمینه ر.ک: لویس، نخستین مسلمانان در اروپا، ص ۳۴. البته در شبه‌قاره، انگلیسی‌ها از واژه محمدان استفاده می‌کردند که در قرون وسطا این واژه به معنای «پرستش محمد» است، چنان‌که «مسیحیت» دلیل پرستش مسیح است. همچنین در قرون وسطا اعتقاد داشتند ترکان و کافران «ماحومت (Mahomet)» را به شکل بتی می‌پرستند؛ بر این اساس، در شبه‌قاره تا آخر سده نوزدهم و حتی نویسندگان مسلمان، واژه‌های محمدان و ماهومدان را به کار می‌بردند؛ اما از اواخر سده یاد شده واژه «موسولمان» و مسلمان بیشتر رایج شد. در این زمینه ر.ک: همیلتون، اسلام بررسی تاریخی، ص ۲۲.

۲. پانیکار، آسیا و استیلای باختر، ص ۲۱.

۳. ر.ک: نقشه شماره ۱.

4. Alison, Stark Draper (2003), *Vasco Dagama: the portuquese Quest for a sea route from Europe to India*, published by the rosen publishing group, p.15.